

KRZYSZTOFORY

Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

32

Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

Kraków 2014

Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa / Krzysztofory. Scientific Bulletin of the Historical Museum of the City of Kraków

Kolegium Wydawnicze Muzeum Historycznego Miasta Krakowa / Editorial Board of the Historical Museum of the City of Kraków:

Michał Niezabitowski (przewodniczący / President), Marcin Baran, Anna Biedrzycka, Elżbieta Firlet, Ewa Gaczoł, dr Grażyna Lichończak-Nurek, Waław Passowicz, Jacek Salwiński, Joanna Strzyżewska, Maria Zientara

Recenzenci / Reviewers:

MHK: Monika Bednarek, Eugeniusz Duda, Elżbieta Firlet, Ewa Gaczoł, Andrzej Malik, Małgorzata Niechaj, Michał Niezabitowski, Janusz Tadeusz Nowak, dr Grażyna Lichończak-Nurek, Waław Passowicz, Aleksandra Radwan, Jacek Salwiński, Joanna Strzyżewska, Maria Zientara

oraz / and

prof. dr hab. Zdzisław Noga (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Małgorzata Międzobrodzka (Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka), Małgorzata Oleszkiewicz (Muzeum Etnograficzne w Krakowie)

Redaktor / Editor:

Anna Biedrzycka

Współpraca redakcyjna / Co-editor:

Agata Dróżdż

Projekt graficzny / Graphic Design:

Monika Wojtaszek-Dziadusz

Tłumaczenie streszczeń na język angielski / Translation summaries into English:

Maria M. Piechaczek-Borkowska

Ilustracje / Illustrations:

Archiwum Kościoła Mariackiego w Krakowie, Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Biblioteka Naukowa PAN i PAU w Krakowie (BN PAN i PAU), Komenda Miejska Państwowej Straży Pożarnej w Krakowie (KM PSP), Małopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków (MWKZ), Muzeum Historyczne Miasta Krakowa (MHK), Wikimedia Commons (zgodnie z regulaminem korzystania ze zbiorów), Wojewódzki Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Krakowie, Wydawnictwo Żywnowski w Wieliczce;

archiwa Marka Ćwikły, Marii Czernoch, Andrzeja Gaczoła, Dominika Lulewicz, Tovy Aran

oraz / and:

Jakub Chojnacki, Maciej Czapkiewicz, Sławomir Dryja, Marcin Gulis, Piotr Guzik, Hadrian Jakóbczak, Małgorzata Multarzyńska-Janikowska, Andrzej Janikowski, Paweł Kajfasz, Tomasz Kalarus, Józef Korzeniowski, Rafał Korzeniowski, Zbigniew Kos, Paweł Kubisztal, Magdalena Kwiecińska, Elżbieta Lang, Dominik Lulewicz, Danuta Mazur, Janusz Tadeusz Nowak, Irena Palca, Waław Pyzik, Krzysztof Słowikowski, Paweł Terczyński, Emil Zaitz, Grażyna Zaitz, Michał Zaitz

Skład, przygotowanie do druku / Typesetting:

Firma Poligraficzno-Komputerowa Polycomp Jacek Łucki

ISSN 0137-3129

© Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków, 2014

Wydawca / Publisher: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

Rynek Główny 35

31-011 Kraków

www.mhk.pl

Centrum Obsługi Zwiedzających MHK / Visitor Centre MHK

Rynek Główny 1

31-011 Kraków

tel. / phone 0048 12 426 50 60

info@mhk.pl

Nakład: 500 egz. / An edition of 500 copies

Druk / Print: Drukarnia Leyko sp. z o.o.

Orły wojskowe Legionów Polskich w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

Przypadająca w 2014 roku setna rocznica wymarszu 1 Kompanii Kadrowej i utworzenia Legionów Polskich jest dobrą okazją, aby przypomnieć pamiątki związane z tamtymi wydarzeniami. Wśród nich szczególne miejsce zajmują orzełki na czapkach strzelców i legionistów, idących do boju o wolną Polskę.

3 sierpnia 1914 roku w krakowskich Oleandrach doszło do powołania przez Komendanta Józefa Piłsudskiego Kompanii Kadrowej strzelców, która jako pierwsza miała przekroczyć granicę zaborów.

W tym dniu przybył do Oleandrów 74-osobowy oddział Polskich Drużyn Strzeleckich pod dowództwem oficera Stanisława Burhardt-Bukackiego¹. Tyle samo wybrano strzelców. Doszło do symbolicznego połączenia związków i drużyn strzeleckich. Oba oddziały stanęły naprzeciw siebie. Przemówił Piłsudski: „Odtąd nie ma Strzelców, ani Drużyniaków. Wszyscy, co tu jesteście zebrani, jesteście żołnierzami polskimi! Znoszę wszelkie odznaki specjalnych grup. Jedynym waszym znakiem jest odtąd Orzeł Biały. Dopóki jednak nowy znaczek nie zostanie wam rozdany, rozkazuję, abyście zamienili ze sobą wasze dawne odznaki, jako symbol zupełnej zgody i braterstwa, jakie muszą wśród żołnierzy polskich panować. Niech Strzelcy przypną do czapek blachy Drużyniaków, a oddadzą im swoje orzełki”².

Po czym Piłsudski wymienił się orzełkiem z Burhardt-Bukackim na jego oznakę („blachę”), a następnie uczynili to pozostali. Warto podkreślić, że świadectwem tej sceny jest cytowana tu relacja Wacława Sieroszewskiego, pisana niemal na bieżąco, a wydana drukiem rok później.

Oba wspomniane znaki: orzełek strzelecki i ozdobiona polskim orzełkiem oznaka drużyniacka, stały się wówczas pierwszymi polskimi orłami wojskowymi od czasów powstania styczniowego. Dały początek całej palecie orłów zdobiących dumnie czapki żołnierzy Legionów Polskich.

Jak doszło do ich realizacji? Przypomnijmy, że w 1908 roku Józef Piłsudski przeniósł prace konspiracyjno-niepodległościowe z zaboru rosyjskiego do zaboru austriackiego – Galicji. Tu były lepsze warunki do działania. W 1908 roku we Lwowie utworzono Związek Walki Czynnej, który miał za zadanie szkolić kadry przyszłego wojska polskiego. Za zgodą władz austriackich powstawały w Galicji organizacje paramilitarne, grupujące młodzież odbywającą szkolenia w przy-

sposobieniu wojskowym. W 1910 roku powstał w Krakowie „Strzelec”, a we Lwowie Związek Strzelecki. Rok później pokrewne im Polskie Drużyny Strzeleckie. Związki i drużyny strzeleckie zakładano też w innych miastach Galicji.

W kwietniu 1913 roku Komendant Piłsudski polecił opracowanie wzoru orzełka na używaną przez strzelców czapkę maciejówkę. Zadanie to przypadło Czesławowi Jarnuszkiewiczowi³. Za wzór posłużył mu wizerunek orła ze sztancy z okresu Królestwa Polskiego⁴ przechowywanej u jego rodziny w Krakowie. Orzełek został znacznie zmniejszony w stosunku do oryginału i dla pokreślenia przynależności do „Strzelca” Jarnuszkiewicz umieścił literę S na tarczy amazońki. Charakterystyczna cecha tej litery – rozwidlenie przy końcu – jest wyznacznikiem pierwszych serii orzełków strzeleckich (zob. nr 3).

Od razu rzuca się w oczy brak korony na głowie tego orzełka. Co było tego powodem? Do tej pory sprawa nie jest rozstrzygnięta. Najbardziej prozaiczną przyczynę podał mjr

¹ Stanisław Burchard-Bukacki (1890–1942), wnuk powstańca listopadowego, syn powstańca styczniowego, członek Związku Walki Czynnej, w czasie I wojny światowej walczył w I Brygadzie Legionów, uczestnik wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920. W Polsce niepodległej m.in. w sztabie generalnym i Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych. Generał dywizji od 1 stycznia 1936 r. Zmarł na emigracji w Edynburgu.

² Sieroszewski W.: *Józef Piłsudski*. Piotrków 1915, s. 57.

³ Czesław Jarnuszkiewicz (1888–1988), członek Organizacji Bojowej PPS, za działalność niepodległościową zesłany na Syberię, skąd zbiegł w 1910 r. do Krakowa, gdzie przystąpił do Związku Strzeleckiego „Strzelec”. Studiował malarstwo na krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych. W I wojnie światowej walczył w szeregach I Brygady Legionów. Uczestnik wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920. W Polsce niepodległej m.in. dowódca 66 pułku piechoty i dowódca Okręgu Korpusu nr IX. Generał brygady od 1 stycznia 1930 r. W 1939 r. aresztowany przez NKWD, po uwolnieniu w sierpniu 1941 r. w Armii Andersa. Zmarł na emigracji w Londynie.

⁴ Henryk Wielecki sugeruje, że wcześniej z tej sztancy tłoczono orły do czapek milicji Wolnego Miasta Krakowa oraz Gwardii Narodowej w 1846 r., zob. Wielecki H.: *Sprawa munduru polskich formacji wojskowych w latach 1912–1918*. W: *Muzealnictwo wojskowe*. Red. nauk. I.J. Wojciechowski. Warszawa 1985, s. 242.

Kazimierz Wiśniewski⁵ w relacji złożonej w 1936 roku, jakkolwiek powołał się w niej na rozmowę z Jarnuszkiewiczem jeszcze z 1917 roku: „Projekt ten wykonany był z wosku. Do zatwierdzenia komendantowi Piłsudskiemu zaniósł go »Ryś« Trojanowski⁶. Po drodze ukruszyła się korona, Trojanowski to spostrzegł, ale nie zwrócił komendantowi uwagi z obawy »wygaworu«. Komendant, nie wnikając w szczegóły, widząc podpis Jarnuszkiewicza [projekt] zatwierdził⁷».

Natomiast sam projektodawca, również w 1936 roku, napisał: „W swoim czasie (daty już dokładnie nie pamiętam, a niestety nie mogę jej wyszukać w archiwach »Związku Strzeleckiego« z braku czasu) zwrócił się do mnie Komendant Główny z poleceniem zaprojektowania dwóch odznak. Jedna z nich miała być odznaką na czapkę, druga – odznaką oficera Związku.

Szczęśliwie, kuzynka moja ś. p. Maria Jarnuszkiewiczowa, u której mieszkiałem w Krakowie, była w posiadaniu sztancy, służącej do bicia orłów na czapki z epoki Królestwa Kongresowego. Sztanca ta, a raczej orzeł odcisnięty z niej, posłużył mi jako wzór do projektu. Nie mogłem bowiem, projektując taką odznakę dla tworzącej się kadry przyszłej armii polskiej, pominąć tradycji. Naszkicowałem więc odpowiednio pomniejszonego orła, przedstawiając dwie odmiany projektu: jedną, orzeł na tarczy, na której wypisana nazwa organizacji, »Strzelec«, druga, ten sam orzeł noszony na kokardzie o barwach narodowych. (...)

Projekt ten w 1-szej odmianie został przyjęty, z tą zmianą, że zamiast napisu „Strzelec«, została umieszczona litera »S«. (...)

Reasumując wykonanie, udaliśmy się z ówczesnym Komendantem okręgu do grawera Czaplickiego przy Rynku w Krakowie, między ul. Floriańską a Szpitalną i tam projekt uległ dalszej zmianie – została mu odcięta korona, co widać na załączonej fotografii projektu⁸.

Dalej Jarnuszkiewicz podkreśla z naciskiem, że wbrew zdaniu Bohdana Mincera, nie w Wiedniu, ale właśnie w Krakowie u grawera Karola Czaplickiego została wykonana sztanca i tam był tłoczony pierwszy orzełek strzelecki. Na wspomnianej fotografii projektu widać wyraźnie, że dokument ma wycięty fragment znad głowy orzełka. Zachodzi pytanie, kto i dlaczego tak zrobił? Jarnuszkiewicz nie daje odpowiedzi.

Innym natomiast wyjaśnieniem jest sugestia, że pozbanienie orzełka korony było odniesieniem do rewolucyjno-demokratycznych idei z XIX wieku. Warto przypomnieć, że nie wszystkie orły wówczas miały koronę. Dość podać przykład takiego godła ze sztandaru dyktatora powstania 1846 roku. W „Strzelcu” idee demokratyczne były również bardzo żywe.

Niestety, są to tylko dywagacje, niepoparte źródłowo, jakkolwiek projektodawca orzełka, generał Jarnuszkiewicz, podzielał je, czemu dał wyraz w liście do Henryka Wieleckiego z 1981 roku⁹.

Z kolei wzór oznaki Polskich Drużyn Strzeleckich (zob. nr 2) zatwierdzono 1 października 1913 roku. Autor projektu, Władysław Winiarski-Oset, nie wykazał się wyszukaną inwencją, co zrelacjonował następująco: „Toczyliśmy nad tem debaty w krakowskiej Drużynie Strzeleckiej, czy to w czasie marszów i ćwiczeń, czy w lokalu przy ul. Kochanowskiego 30. Wysunąłem wtedy projekt ogłoszenia konkursu, bo trzeba było przecież zrobić rzecz ładną, a spełniającą przy tem warunki, których wspominałem przed chwilą.

Ale z konkursem nie było tak łatwo. Brać artystyczna z Akademii Sztuk pięknych zgrupowała się w lwiej części w Związku Strzeleckim. Pamiętam zaledwie paru malarzy w naszej drużynie, a i tym jakoś niesporo sła sprawa zaprojektowania oznaki, jako przedmiotu niezupełnie czystej sztuki i której wówczas, zdaje mi się, nie nazywano jeszcze sztuką stosowaną.

Dni i tygodnie mijały. Lwów – dowiedziawszy się o projektowanym konkursie – począł dopominać się o corychlejsze przygotowanie oznaki. Wreszcie w mojej – zgoda nieartystycznej głowie – zaświtała myśl, z której pokrótce zwierzyłem się kolegom mniej więcej w ten deseń:

Co tu dużo gadać. Mamy swoją drużyniaczką pieczęć, walmy ją każdemu drużyniakowi na czoło – i koniec.

Konkretnie zaproponowałem zmniejszenie pieczęci Polskich Drużyn Strzeleckich mniej więcej do dwóch trzecich i zrobienie z niej metalowej oznaki na czapkę.

Rzecz dziwna, projekt ten spotkał się z ogólnym aplauzem¹⁰.

6 sierpnia 1914 roku na rozkaz Komendanta Piłsudskiego wyruszyła z Oleandrów 1 Kompania Kadrowa, przekraczając granicę zaborów pod Michałowicami. Przypadek, ale jakże wymowny, sprawił, że dokładnie pół wieku wcześniej, 5 sierpnia 1864 roku, Rosjanie powiesili na stokach Cytadeli warszawskiej Romualda Traugutta i czterech członków Rządu Narodowego, co w praktyce równało się klęsce powstania styczniowego.

16 sierpnia zawiązał się w Krakowie Naczelny Komitet Narodowy (NKN), pod którego opieką formowano Legiony Polskie. Ostatecznie powstały trzy brygady.

Jak wspomniano, strzelcy wyruszyli z orzełkiem z literą S na tarczy amazonek. Z chwilą powstania Legionów pojawiła się na tam litera L, jakkolwiek w I Brygadzie dowodzonej przez Piłsudskiego nadal używano orzełków z literą S. Różne rodzaje orzełków zdobiły czapki wszystkich formacji legionowych: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 pułku piechoty, 1 i 2 pułku ułanów, 1 pułku artylerii oraz innych oddziałów pomocniczych i służb.

Publikacji na temat orłów legionowych nie jest zbyt wiele. Nadal pracą pionierską i pomnikową jest przedwojenne opra-

⁵ Kazimierz Wiśniewski (1895–po 1939), legionista I Brygady, w Polsce niepodległej m.in. w 45 pułku piechoty, Korpusie Ochrony Pogranicza i Obozie Warownym „Wilno”.

⁶ Mieczysław Trojanowski pseud. Ryś (1881–1945), członek Związku Walki Czynnej, współorganizator związków strzeleckich. W czasie I wojny światowej w szeregach I Brygady Legionów. Uczestnik wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920. Generał brygady od 15 sierpnia 1924 r. W czasie II wojny światowej uczestnik działań konspiracyjnych na Węgrzech. Zamordowany przez Niemców w obozie koncentracyjnym w Mauthausen.

⁷ Cyt. za: Wielecki H.: *Sprawa munduru...*, s. 242.

⁸ Jarnuszkiewicz C.: *W sprawie orłów „Kadrowych”*. „Broń i Barwa” 1936, nr 11–12, s. 255–256.

⁹ Wielecki H.: *Sprawa munduru...*, s. 242, przyp. 10.

¹⁰ Cyt. za: Mincer B.: *Polskie orły wojskowe do czapek z lat 1914–1936*. „Broń i barwa” 1936, nr 8, s. 180.

cowanie Bohdana Mincera, w której skatalogował 92 pozycje¹¹. Opisy orłów legionowych można również znaleźć w innych publikacjach „orłoznawczych”, nieraz bardzo wartościowych¹².

W niniejszym opracowaniu znajdują się opisy 44 orzełków. Ułożone są w następującej kolejności: oznaka Polskich Drużyn Strzeleckich (nr 2), orzełki strzeleckie z literą S (nr 3–8), orzełki legionowe z literą L (nr 9–13, 15, 18), orzełki z pustą tarczką (nr 16–17), orzełki Legionu Wschodniego (nr 19–21), orzełki legionowe z numerem pułku oraz symbolem artylerii (nr 22–34), orzełki kawalerii legionowej (nr

35–36, 38–40), orzełki legionowe o charakterze pamiątkowym (nr 42–48).

Dla ułatwienia przy czytaniu opisów został zamieszczony poniżej wzorcowy wizerunek orła legionowego z zaznaczonymi terminami, z podaniem, do jakiego detalu się odnosią.

1.

Orzeł wzorcowy

Poszczególne opisy orłów w niniejszym zestawie zostały podane według następującego schematu:

– tytuł

1 – wysokość całkowita, 2 – szerokość całkowita, 3 – tarcza amazonek, 4 – rozetka tarczy amazonek, 5 – gwoździć, 6 – listek, 7 – górny szlak tarczy amazonek, 8 – dolny szlak tarczy amazonek, 9 – gwoździe, 10 – tarczka wewnętrzna, 11 – rzędy piór

- numer inwentarzowy Muzeum Historycznego Miasta Krakowa
- materiał, technika
- wymiary (wysokość na szerokość)
- autor, miejsce, data powstania

- opis, kontekst historyczny
- literatura

¹¹ Idem: *Polskie orły wojskowe do czapek z lat 1914–1936*. „Broń i Barwa” 1936, nr 6–12; 1937, nr 1, 3–8, 10; 1938, nr 1, 5, 8–9. W pracy tej autor, wbrew tytułowi, opisał tylko orły strzeleckie i legionowe, a więc z lat 1913–1918. Dopelnieniem tej pracy, jej poszerzeniem czasowym, jest artykuł: idem: *Polskie orły do czapek wojskowych 1914–1940*. „Muzealnictwo Wojskowe” 1992, t. 5, s. 225–263.

¹² Np. *Orzeł – znak żołnierza polskiego*. Red. A.R. Chodyński. Malbork 1981–1983. Katalog wystawy w Muzeum Zamkowym w Malborku; Królikowski B.: *Polski orzeł wojskowy 1807–1978*. Lublin

1978. Katalog wystawy Muzeum Okręgowego w Lublinie oraz Miłośników Dawnej Broni i Barwy, oddział w Lublinie; idem: *Znak wojska polskiego*. Rzeszów 1988; Krogulec G., Latour R. de: *Kolekcja polskich orłów wojskowych i innych z lat 1937–1947 w Dziale Militariów Muzeum Narodowego w Kielcach*. „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1992, t. 16, s. 153–202; Zawistowski T.: *Z historii polskiego orła – u progu Wielkiej Wojny*. „Mundur i Broń” 2000, nr 3, s. 8–13; idem: *Orły kawalerii Legionów Polskich i Polskiej Sily Zbrojnej*. „Mundur i Broń” 2000, nr 4, s. 5–9.

2.

Oznaka Polskich Drużyn Strzeleckich
MHK-753/III

Błacha mosiężna oksydowana, sztanca
38 na 30 mm

Władysław Winiarski-Oset, Kraków, 1913

Owalna, pośrodku stylizowany Orzeł polski w otwartej koronie, z opuszczonymi skrzydłami, z nogami o czterech szponach. Poniżej orła prostokątna, wyodrębniona ramka. W otoku oznaki wypukły napis: POLSKA DRUŻYNA STRZELECKA. Na odwrocie przylutowana blaszka do przypinania (drugiej brak).

Oznakę tę zwano popularnie blachą. W ramce pod orłem wybijano wtórnie numer danej Drużyny Strzeleckiej. Za wzór posłużyła pieczęć używana w Polskich Drużynach Strzeleckich. Znane są inne wersje tej oznaki (Bohdan Królikowski pisze, że wybito ją w Krakowie w trzech wariantach), różniące się nieznacznie detalami, materiałem, z jakiego zostały wykonane, oraz rodzajem zapięć.

Oznaka została opracowana w II Drużynie w Krakowie w 1913 roku przez Władysława Winiarskiego. Komenda Naczelna Polskich Drużyn Strzeleckich zatwierdziła projekt rozkazem nr 87 z 20 lipca 1913 roku, zaś noszenie oznaki na czapkach obowiązywało od 1 października tegoż roku.

Lit.: Królikowski B.: *Polski orzeł wojskowy 1807–1978...*, s. 30, il. 36; Mincer B.: *Polskie orły wojskowe...* „Broń i Barwa” 1936, nr 8, s. 179–182, nr 2; Opałek M.: *Pamiętki polskie [1914–1919]. Z. 2. Odznaki, medale, plakietki, pierścionki 1914–1915.* Kraków 1916, s. 10–11, poz. 8; *Orzeł – znak żołnierza...*, s. 101, poz. 103; s. 191, przyp. 11; Zawistowski T.: *Z historii polskiego orła – u progu Wielkiej Wojny.* „Mundur i Broń” 2000, nr 3, s. 8–13

3.

Orzełek strzelecki

MHK-972/III/1

Błacha mosiężna oksydowana, sztanca

37,1 na 29,3 mm

Pracownia grawerska Franciszka Zająca, Kraków, ul.
Lubicz 19, 1914

Głowa i szyja proste. Skrzydła wzniesione do góry, złożone z czterech warstw piór. Nogi o czterech szponach, wsparte na górnym szlaku tarczy amazonek. Tarcza zakończona rozetkami (cztery listki, pięć gwoździków). Na dolnym szlaku tarczy 19 gwoździ. Pośrodku tarczka (wypukła) z literą S, rozwidloną u dołu – to rozstrojenie jest charakterystyczne dla pierwszych wzorów orłów strzeleckich. Na odwrocie przylutowane dwa uszka.

Orzeł był zamówiony przez Polską Intendenturę Wojskową. 24 egzemplarze wybito w blasze srebrnej dla żołnierzy Intendentury. Wkrótce przerobiono jego sztancę.

Lit.: Mincer B.: *Polskie orły wojskowe...* „Broń i Barwa” 1936, nr 10, s. 227–228, nr 10; Zawistowski T.: *Z historii polskiego orła...*, s. 8–13

4.

Orzełek strzelecki

MHK-751/III

Błacha mosiężna oksydowana, sztanca

37,5 na 30 mm

1913

Głowa (bez korony) i szyja proste. Skrzydła złożone z czterech warstw piór, nogi o czterech szponach, wsparte na tarczy amazonek. Końce tarczy zwieńczają dwie rozetki, w każdej z nich cztery listki i pięć gwoździków. Szlak tarczy groszkowany, w dolnej części 19 gwoździ. Pośrodku tarczka z wypukłą literą S. Na odwrocie ślady po urwanym zapięciu.

Jest to jedna z wersji orzełka strzeleckiego.

Lit.: *Orzeł – znak żołnierza...*, s. 105, poz. 20

5.
Orzełek strzelecki należący do Andrzeja Małkowskiego¹³
MHK-13/H

Mosiądz oksydowany, sztanca

41 na 33 mm

Warszawa (?), 1916

Głowa (bez korony) i szyja proste. Skrzydła złożone z czterech warstw piór, nogi o czterech szponach, wsparte na tarczy amazonek. Końce tarczy zwieńczają dwie rozetki, w każdej z nich cztery listki i pięć gwoździków. Szlak tarczy groszkowany, w dolnej części 15 gwoździ. Pośrodku tarczka z wypukłą literą S, której końcówki zaznaczone są charakterystycznymi ukośnymi kreskami. Na odwrocie na wysokości skrzydeł i boków tarczy amazonek ślady po urwanym zapięciu. Jako zapięcie służy przylutowany wtórnie, pionowo, miedziany drut o zagiętych końcach.

Lit.: Mincer B.: *Polskie orły wojskowe...* „Broń i Barwa” 1937, nr 3, s. 69, nr 40; karta inw. MHK-13/H, oprac. Magdalena Kurowska, 2 czerwca 1992 roku

¹³ Andrzej Małkowski (1888–1919), jeden z twórców polskiego skautingu. W Legionach służył krótko, w pierwszych miesiącach wojny. W 1918 r. w szeregach Armii Polskiej we Francji, zwanej także Armią Hallera.

6.
Orzełek strzelecki
MHK-752/III

Blacha mosiężna srebrzona, oksydowana, sztanca

20 x 16 mm

1914

Głowa (bez korony) i szyja proste. Skrzydła złożone z trzech warstw piór, nogi o czterech szponach, wsparte na tarczy amazonek. Końce tarczy zwieńczają dwie rozetki, w każdej z nich cztery listki i pięć gwoździków. Szlak tarczy groszkowany, w dolnej części 15 gwoździ. Pośrodku tarczka z wypukłą literą S. Na odwrocie ślad po urwanym zapięciu.

Na odwrocie orzełka na skrzydle orła cyfra 6, u dołu częściowo nieczytelna data: 1914...–22.

Lit.: Opałek M.: *Pamiątki polskie [1914–1919]*. Z. 1. *Pamiątkowe odznaki i medale polskie z r. 1914/15*. Kraków 1915, s. 4

7.
Orzełek strzelecki (miniatura)

MHK-972/III/26

Stop metalowy, sztanca

20 na 16,5 mm

Kraków, 1916

Głowa i szyja proste. Skrzydła uniesione, złożone z czterech warstw piór. Łapy o czterech szponach, wsparte na górnym szlaku tarczy amazonek. Tarcza zakończona rozetkami (cztery listki, pięć gwoździków), na dolnym szlaku

15 gwoździ. Na tarczce wypukła litera S. Z tyłu przylutowana pozioma agrałka.

Taki sam jak poz. 27, z tym że tam na tarczce litera L.

Tego typu orzełki były wydawane przez Centralne Biuro Wydawnictw Naczelnego Komitetu Narodowego w Krakowie.

Lit.: Opałek M.: *Pamiętki polskie...* Z. 2, s. 7, poz. 2

8.

Orzełek strzelecki (miniatura)

MHK-972/III/21

Srebro oksydowane, sztanca

Warszawa (?), ok. 1917

29 na 20,5 mm

Głowa i szyja proste. Korona zamknięta, złożona z pięciu kabłąków i krzyżyka. Skrzydła uniesione, złożone z trzech warstw piór. Nogi o czterech szponach, wsparte na górnym szlaku tarczy amazonek. Tarcza zakończona rozetkami (cztery listki, pięć gwoździ), na dolnym szlaku 19 gwoździ. Wewnątrz tarczka trójkątna, wypukła, z literą S. Z tyłu pozioma agrałka.

Lit.: Mincer B.: *Polskie orły wojskowe...* „Broń i Barwa” 1937, nr 10, s. 218–219, nr 58 (tam podobny orzełek)

9.

Pierwszy orzełek legionowy

MHK-744/III/1

Blacha mosiężna oksydowana, sztanca

36,8 na 9,3 mm

Kraków, od września 1914 roku

Orzełek wzorowany częściowo na orzełku kadrowym. Głowa bez korony, uniesiona do góry. Skrzydła wzniecone do góry, złożone z czterech warstw piór. Nogi o czterech szponach, wsparte na górnym szlaku tarczy amazonek. Tarcza zakończona rozetkami (cztery listki, pięć gwoździ). Szlak wzdłuż brzegów tarczy groszkowany, w dolnej części 17 gwoździ. Pośrodku wypukła tarczka z literą L. Na odwrocie, w układzie pionowym, przylutowane dwa uszka z mosiężnego drutu.

Orzełek wzorowany na orzełku strzeleckim. Zamówiony przez Intendenturę Legionów, był wykonywany od września 1914 roku w Krakowie.

Pierwsze orzełki tego typu były bite w blasze mosiężnej posrebrzanej. Prezentowany egzemplarz wykazuje defekty głowy oraz dolnego szlaku tarczy amazonek, wynikające z nierównego ułożenia sztancy.

Lit.: Mincer B.: *Polskie orły wojskowe...* „Broń i Barwa” 1936, nr 10, s. 231 (nr 16); *Orzeł – znak żołnierza...*, s. 106–107, poz. 24; s. 192, przyp. 20

10.

Pierwszy orzełek legionowy

MHK-972/III/5

Blacha cynkowa oksydowana, sztanca

37,1 na 29,3 mm

Kraków, od września 1914 roku

Głowa wzniecona, szyja prosta. Skrzydła wzniecone do góry, złożone z czterech warstw piór. Nogi o czterech szponach, wsparte na górnym szlaku tarczy amazonek. Tarcza zakończona rozetkami (cztery listki, pięć gwoździ). Szlak wzdłuż brzegów tarczy groszkowany, w dolnej części 17 gwoździ. Pośrodku wypukła tarczka z literą L. Z tyłu ślady po przylutowanych zaczepach (urwanych).

Egzemplarz popularny. Według tej sztancy wybijano również orzełki (rzadsze egzemplarze) z blachy mosiężnej posrebrzanej i oksydowanej oraz z blachy mosiężnej oksydowanej.

Lit.: Mincer B.: *Polskie orły wojskowe...* „Broń i Barwa” 1936, nr 10, s. 231, nr 16

11.
Orzełek legionowy
MHK-744/III/2
Błacha mosiężna posrebrzana, sztanca
39 x 28,5 mm
Kraków, 1916

Głowa bez korony, uniesiona lekko do góry, szyja prosta. Skrzydła uniesione do góry, złożone z czterech warstw piór. Nogi z czterema szponami, wsparte na górnym szlaku tarczy amazonek, groszkowanym. Rogi tarczy ujmują dwie rozetki z czterema listkami i pięcioma gwoździkami każda. Na dolnym szlaku tarczy 19 gwoździ. Wewnątrz tarczka z wypukłą literą L. Na odwrocie orzełka ślady po dwóch urwanych zaczepach.

Lit.: Mincer B.: *Polskie orły wojskowe...* „Broń i Barwa” 1937, nr 1, s. 21–22, nr 31; *Orzeł – znak żołnierza...*, s. 106, poz. 25

12.
Orzełek legionowy tzw. karpacki
MHK-1215/V
Błacha żelazna oksydowana, posrebrzana, sztanca
37,6 na 30,6 mm
Wiedeń, 1915–1916

Głowa (bez korony) i szyja proste. Skrzydła uniesione do góry, złożone z czterech warstw piór. Nogi o czterech szponach, wsparte na górnym szlaku tarczy amazonek, posiadającej dwie rozetki na końcach (w każdej pięć gwoździków i cztery listki). Na dolnym szlaku tarczy amazonek 15 gwoździ, na tarczce wewnętrznej wypukła litera L. Na odwrocie trzy pary sztyftów do zapięcia.

Wykonany na zamówienie Centralnego Biura Wydawnictw Naczelnego Komitetu Narodowego dla Intendentury Legionów Polskich. Jego przydomek (karpacki) pochodzi od II Brygady Legionów, zwanej karpacką z racji walk w Karpatach Wschodnich, gdzie był bardzo popularny.

Lit.: Królikowski B.: *Polski orzeł wojskowy 1807–1978...*, s. 31, il. 41; Mincer B.: *Polskie orły wojskowe...* „Broń i Barwa” 1936, nr 11–12, s. 264–266, nr 23; *Orzeł – znak żołnierza...*, s. 106–107, poz. 29; karta inw. MHK-1215/V, oprac. Aleksandra Radwan, 7 grudnia 1987 roku

13., 14.

Orzełek legionowy tzw. karpacki z tabliczki nagrobnej Stanisława Mitera¹⁴

MHK-5070/III
Błacha żelazna posrebrzana, sztanca
37,6 na 30,6 mm
Wiedeń, 1915–1916

Głowa (bez korony) i szyja proste. Skrzydła uniesione do góry, złożone z czterech warstw piór. Nogi o czterech szponach, wsparte na górnym szlaku tarczy amazonek, posiadającej dwie rozetki na końcach (w każdej pięć gwoździków i cztery listki). Na dolnym szlaku tarczy amazonek 15 gwoździ, na tarczce wewnętrznej wypukła litera L.

Wykonany na zamówienie Centralnego Biura Wydawnictw Naczelnego Komitetu Narodowego dla Intendentury Legionów Polskich. Jego dodatkowy przydomek (karpacki) pochodzi od II Brygady Legionów, zwanej karpacką z racji walk w Karpatach Wschodnich, gdzie był bardzo popularny.

Orzełek został przymocowany metalowymi gwoździami do drewnianej tabliczki nagrobnej Stanisława Mitera. Przestrzenie między rozetkami a skrzydłami wycięte wtórnie (w oryginale pełne) w związku z przygotowaniem otworów dla gwoździ. Podkładkę dla orzełka stanowi owalny płat satyny bawełnianej koloru amarantowego.

Na tabliczce (25 na 19 cm) napis częściowo wypalany częściowo napisany niebieskim atramentem: STANISŁAW

¹⁴ Stanisław Mitera, ur. 1890 w Skołoszynie k. Jasła. Absolwent gimnazjum podgórskiego. W latach 1908–1913 studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim i w Berlinie. Nauczyciel historii w gimnazjum w Krakowie. Drużynowy I drużyny skautowej w Podgórzu. Od 1912 r. należał do Związku Strzeleckiego. Od października 1914 r. w Legionach Polskich. We wrześniu 1915 r. mianowany chorążym. Dowódca plutonu, następnie kompanii w 6 pułku piechoty Legionów. Poległ 22 listopada 1915 r. pod Kostiuchnowką na Wołyniu. Pochowany na tamtejszym cmentarzu w Wołczeczku. Pośmiertnie został odznaczony Orderem Virtuti Militari V klasy.

MITERA / CHORAŻY 6 P.[UŁKU] P.[IECHOTY] LEG. [IONÓW] POL.[SKICH] 3 KOMP.[ANII] URODZ. [ONY] DN.[IA] 10 / 8_1890 W SKOŁYSZYNIE POW. [IAT] JASŁO W MAŁOPOL.[SCE] / ZGINĄŁ DN.[IA] 21 LISTOP.[ADA] 1915 POD KOSTIUCHNÓWKĄ / W WALCE ZA WOLNOŚĆ POLSKI. / WIECZNE ODPOCZYWANIE RACZ MU DAĆ PANIE. W prawym górnym rogu, wykonana również atramentem, stylizowana odznaka 6 pułku piechoty Legionów, tzw. Krzyż Wyrwałości. Na odwrocie tabliczki napis wykonany niebieskim atramentem: KTO Z P.P. [PANÓW] OFICERÓW LUB ŻOŁNIERZY / 6 P.[UŁKU] P.[IECHOTY] LEGIONÓW POL.[SKICH] I B.[RYGADY] 3 KOMP. [ANII] PAMIĘTA MOGIŁĘ, W KTÓREJ SPOCZYWA Ś[WIETEJ] P[AMIĘCI] STAN.[ISŁAW] MITERA CHORAŻY / 6 P.[UŁKU] P.[IECHOTY] 3 K.[OMPA-NII] RACZY TABLICĘ TĘ NA WŁAŚCIWEM (sic!) / MIEJSCU UMIEŚCIĆ – RODZINIE ZAŚ DAĆ / ZNAĆ POD ADRESEM: K.[AZIMIERZ] MITERA / KRAKÓW, UL.[ICA] ŁAGIEWNICKA 14

Wspomniany na tabliczce Kazimierz Mitera (1897–1936) to brat chor. Stanisława Mitera, uczestnik walk o wolność w latach 1919–1920, znany malarz krakowski.

Lit.: Cygan W.K.: *Słownik biograficzny oficerów Legionów Polskich*. T. 1. Warszawa 1992, s. 75 (zyciorys Stanisława Mitera); idem: *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*. T. 3. Warszawa 2006, s. 163–164 (zyciorys Stanisława Mitera); Królikowski B.: *Polski orzeł wojskowy 1807–1978...*, s. 31, il. 41; Mincer B.: *Polskie orły wojskowe...* „Broń i Barwa” 1936, nr 11–12, s. 264–266, nr 23; *Orzeł – znak żołnierza...*, s. 106–107, poz. 29; Zajac M.: *Saga rodziny Miterów z krakowskiego Podgórze*. Kraków 2003

15.
Orzeł legionowy
MHK-972/III/6
Blacha żelazna cynkowana, sztanca
38,2 na 29,7 mm
Kraków, 1916

Głowa i szyja proste. Skrzydła wzniesione do góry, złożone z czterech warstw piór. Nogi o czterech szponach, wsparte na górnym szlaku tarczy amazonek. Tarcza zakończona rozetkami (cztery listki, pięć gwoździ), na dolnym szlaku 19 gwoździ. Pośrodku wypukła tarczka z literą L.

Orzełek był wykonywany w 1916 roku prawdopodobnie w Krakowie. Jest to rzadszy przykład tego typu. Popularniejsze były wybijane w blasze cynkowej.

Lit.: Mincer B.: *Polskie orły wojskowe...* „Broń i Barwa” 1937, nr 1, s. 22–23, nr 32

16.
Orzełek legionowy
MHK-972/III/17
Blacha mosiężna, posrebrzana, sztanca
38,5 na 29 mm
Warszawa, 1918 (?)

Głowa i szyja proste. Skrzydła uniesione, złożone z czterech warstw piór, nogi wsparte na górnym szlaku tarczy amazonek. Tarcza zakończona rozetkami (gwoździ, pięć listków), na dolnym szlaku, o zewnętrznym brzegu falistym, 15 gwoździ. Wewnątrz tarczka trójkątna, gładka. Z tyłu ślad po zaczepie.

Lit.: Mincer B.: *Polskie orły wojskowe...* „Broń i Barwa” 1938, nr 8, s. 159–160, nr 89 (tam orzełek o nieco większych wymiarach)

17.
Orzełek legionowy
MHK-1364/V
Blacha żelazna, sztanca
36 na 28,8 mm
Kraków, 1918

Głowa prosta, bez korony, szyja nieco pochylona w prawo. Skrzydła złożone z czterech warstw piór, uniesione. Nogi o czterech szponach, wsparte na górnym szlaku tarczy amazonek. Tarcza zwieńczona w narożach rozetkami, każda z nich posiada cztery listki i cztery gwoźdźki. Prze-

strzenie między tarczą amazonek a skrzydłami orła wycięte. Wewnątrz tarczy amazonek wypukła, gładka tarczka. Na odwrocie dwie pionowe zagięte blaszki mocujące.

Orzełka tego typu zaczęto wybijać w Krakowie już w 1916 roku z blachy mosiężnej posrebrzanej lub blachy mosiężnej posrebrzanej i ciemno oksydowanej. Tarczka pozostawała gładka i wtórnie dobijano w niej literę S lub L. W 1918 roku bito w Krakowie w tej sztancy orzełki jak poz. 16, z tym że z blachy żelaznej, z gładką wewnętrzną tarczką.

Lit.: Mincer B.: *Polskie orły wojskowe...* „Broń i Barwa” 1937, nr 3, s. 66–67, nr 37; karta inwentarzowa MHK-1364/V, oprac. Aleksandra Radwan, 10 października 1991 roku

18.

Orzełek legionowy (miniatura)

MHK-972/III/27

Stop metalowy, sztanca

20 na 16,5 mm

Kraków, 1916

Głowa i szyja proste. Skrzydła uniesione, złożone z czterech warstw piór. Nogi o czterech szponach, wsparte na górnym szlaku tarczy amazonek. Tarcza zakończona rozetkami (cztery listki, pięć gwoździków), na dolnym szlaku 15 gwoździ. Na tarczce wypukła litera L. Z tyłu przylutowana pozioma agrafka.

Taki sam jak poz. 7, z tym że tam na tarczce litera S.

Orzełek był wydany przez Centralne Biuro Wydawnictw Naczelnego Komitetu Narodowego w Krakowie.

Lit.: Opalek M.: *Pamiętki polskie...* Z. 2, s. 7, poz. 2

19., 20., 21.

MHK-972/III/2

MHK-972/III/3

MHK-972/III/4

Orzełek Legionu Wschodniego (druga wersja)

MHK-972/III/2, MHK-972/III/3, MHK-972/III/4

Blacha cynkowa, oksydowana, sztanca

39 na 28 mm

Lwów, 1914

Głowa uniesiona, szyja prosta. Skrzydła uniesione do góry, złożone z czterech warstw piór. Łapy o trzech szponach, wsparte na górnym szlaku tarczy amazonek. Tarcza nietypowa – wydłużona, zakończona rozetkami (cztery listki, gwoździć). Na całym szlaku 15 gwoździ. Z tyłu przylutowana pozioma agrafka (na orzełku poz. 20 brak agrafki).

Ta wersja różni się od pierwszej m.in. liczbą gwoździ na szlaku tarczy amazonek – tam jest 13 gwoździ.

Lit.: Mincer B.: *Polskie orły wojskowe...* „Broń i Barwa” 1936, nr 10, s. 230, nr 13 (pierwsza wersja); *Orzeł – znak żołnierza...*, s. 116, poz. 73; Królikowski B.: *Polski orzeł wojskowy 1807–1978...*, s. 31, il. 40

22.

Orzełek 5 pułku piechoty I Brygady Legionów

MHK-746/III/3

Blacha mosiężna ze śladami srebrzenia, sztanca

52 na 40 mm

Wiedeń, 1916

Orzeł z uniesioną głową na esowato wygiętej szyi, zwieńczoną koroną barokową, złożoną z pięciu kabłąków i jabłka królewskiego z krzyżykiem. Skrzydła uniesione do góry, złożone z czterech warstw piór. Nogi o czterech szponach, wsparte na tarczy amazonek, z rozetkami na końcach (cztery listki, gwoździć). Na dolnym szlaku tarczy amazonek 13 gwoździ (dwa z nich przebite). Wewnątrz trójkątna tarczka z arabską cyfrą 5. Na odwrocie ślady po urwanych zaczepach.

Ten typ orła posiadał na tarczce cyfry arabskie od 1 do 6, oznaczające poszczególne pułki piechoty Legionów Polskich oraz emblematy: artylerii (skrzyżowane dwie lufy armatnie oraz płonący granat) i saperów (łopata i dwa skrzyżowane kilofy). Zwraca uwagę brak w tej serii orzełków cyfry 7, czyli numeru 7 pułku piechoty I Brygady Legionów, nieuznanego przez dowództwo austriackie, jakkolwiek nieformalnie istniejącego. Cyfry i emblematy były wybijane wtórnie na gładkiej tarczce.

Orzełki tego typu były wybijane także w blasze żelaznej oksydowanej.

Lit.: Mincer B.: *Polskie orły wojskowe...* „Broń i Barwa” 1937, nr 5, s. 99–100, nr 43; *Orzeł – znak żołnierza...*, s. 103, poz. 11 (tam odmiana z białego metalu oraz cyfra 1 na tarczce)

23.
Orzełek legionowy
MHK-746/III/1
Błacha cynkowa oksydowana, sztanca
53 na 40 mm
Czesław Jarnuszkiewicz, Kraków, 1916

Orzeł z uniesioną głową, zwieńczoną zamkniętą koroną, złożoną z pięciu kabłąków i jabłka królewskiego z krzyżkiem. Skrzydła uniesione do góry, złożone z czterech warstw piór. Nogi o czterech szponach, wsparte na półokrągłej tarczy amazonek, z rozetkami na końcach (gwoździk, cztery listki). Na dolnym szlaku tarczy 13 gwoździ. Wewnątrz tarczy amazonek trójkątna, gładka tarczka. Na odwrocie przylutowane dwie pionowe zaczepy.

Projekt tego orła powstał w połowie 1916 roku na zlecenie szefa Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego płk. Władysława Sikorskiego w związku z pracami nad ujednoczeniem mundurów Legionów Polskich. Był wzorowany na autentycznej sztance z czasów Królestwa Kongresowego (około jedna trzecia jej wysokości). Orzełki te były przeznaczone dla pułków piechoty (kolejne cyfry pułkowe na tarczках, od 1 do 7) oraz artylerii i saperów (na tarczках odpowiednie emblematy tych formacji).

Z początku użyto jako materiału blach srebrnej, srebrnej oksydowanej, cynkowej oksydowanej. W 1917 roku blachę cynkową jako nietrwałą zastąpiono blachą mosiężną oksydowaną (zob. poz. 23–32). Był to pierwszy orzeł z koroną (z wyjątkiem orłów ułańskich) przeznaczony dla formacji legionowych. Zapoczątkował nowy typ orła, który z pewnymi zmianami obowiązywał w wojsku w dwudziestoleciu międzywojennym.

Lit.: Królikowski B.: *Znak wojska*, s. 23–25; Mincer B.: *Polskie orły wojskowe...* „Broń i Barwa” 1937, nr 4, s. 93–95, nr 42; *Orzeł – znak żołnierza...*, s. 104, poz. 17, s. 192, przyp. 16

24.
Orzełek 1 pułku piechoty I Brygady Legionów Polskich
MHK-2206/III
Błacha mosiężna oksydowana, sztanca
53 na 40 mm
Czesław Jarnuszkiewicz, Kraków, 1917

Orzeł z uniesioną głową, zwieńczoną zamkniętą koroną, złożoną z pięciu kabłąków i jabłka królewskiego z krzyżkiem. Skrzydła uniesione do góry, złożone z czterech warstw piór. Nogi o czterech szponach, wsparte na półokrągłej tarczy amazonek, z rozetkami na końcach (gwoździk, cztery listki). Na dolnym szlaku tarczy 13 gwoździ. Pośrodku trójkątna tarczka z wytłoczoną arabską cyfrą 1. Na odwrocie przylutowane dwa pionowe zaczepy.

Lit.: Mincer B.: *Polskie orły wojskowe...* „Broń i Barwa” 1937, nr 4, s. 93–95, nr 42; *Historia i Polonia. Katalog wystawy*. Red. A. Myślińska. Muzeum Narodowe w Kielcach. Kielce 2009, s. 258–259, poz. kat. II/18.1

25., 26.
Orzełek 2 pułku piechoty II Brygady Legionów Polskich
MHK-2207/III, MHK-746/III/2
Błacha mosiężna oksydowana, sztanca
53 na 40 mm
Czesław Jarnuszkiewicz, Kraków, 1917

Orzeł z uniesioną głową, zwieńczoną koroną zamkniętą, złożoną z pięciu kabłąków i jabłka królewskiego z krzyżkiem. Skrzydła uniesione do góry, złożone z czterech warstw piór. Nogi o czterech szponach, wsparte na półokrągłej tarczy amazonek z rozetkami na końcach (gwoździk, cztery listki). Na dolnym szlaku tarczy 13 gwoździ. Pośrodku trójkątna tarczka z wytłoczoną arabską cyfrą 2. Na odwrocie przylutowane dwa pionowe zaczepy.

Taki sam jak poz. 24, z tym że na tarczce cyfra arabska 2.